

Մարգիս ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ

ՄԻՍԱԿ ԵՎ ՆՈՅ ՆԱՀԱՊԵՏՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ ՀԱՅԿԱԿԱՆ
ԱՎԱՆԴՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՀԵՆՔԸ

Մովսես Խորենացու քերած հայկական հին ավանդությունների համաձայն՝ Մյունիքի իշխող տոհմը՝ կոչված *Մինի* կամ *Միսական*, սերում էր Հայկազն Միսակից:¹ Միսակի հայր Գեղամը «սահմանս հատանէ մնա ժառանգութեան ի ծովէն ընդ արեւելս մինչեւ ցոաշտ մի, ուր գետն Երասխ հատեալ զքարանձաւս լեռանց՝ անցանէ ընդ խոխոնս ձիգս եւ մեղս, ահագին դնդնչմամբ իջանէ ի դաշտ: Աստ բնակեալ Միսակ՝ լնու շինութեամբ զսահման բնակութեան իւրոյ եւ զաշխարհն կոչէ իւրով անուամբն Մինիք. այլ պարսք յատակագոյնս եւս Միսական կոչեն»:²

Ինչպես տեսնում ենք պատմահայրը տալիս է *Միսական* անվան ստուգաբանության բանալին. *Միսական* < **Միսակ* - ան, կամ **Միսակ-ական*: Վերջինիս դեպքում հմմտ. *Արտաշատ* < **Արտաշատ*, *Մանադի* < *Մանան-ադի*, *Վասակերտ* < *Վասակակերտ*: Ըստ այսմ, Միսական տեղանվան «Մի (ցեղից) սակա» ստուգաբանությունը և դրա հիման վրա հնագույն Մյունիքում սկյութացի սակեր որոնելու փորձերը³ քննադատության չեն դիմանում: Ինչպես ժամանակին Ն. Ադոնցն էր նկատել տալիս, *Միսական* (ուրեմն, մակ *Միսակ*) անվան մեջ արմատը ոչ թե *Մի*-է, այլ *Միս*:⁴ Այս դեպքում, *Միսակ* < **Միս-ակ*, որտեղ *-ակ*-ը քաջ ծանոթ վերջածանցն է: Հայերենում կա մակ *սիսակ* բառ, որը նշանակում է «զինու խաղողի մի տեսակ, վարդագույն բարակ կեղևով, կլոր ու խոշոր հատիկներով»:⁵ Մեր կարծիքով, *Միսակ* անունը նույնական է այս բառի հետ և ունի «խաղողային» ստուգաբանություն: Ընդ, որում, *Միսակ* անվան «բուսական» ստուգաբանությունը զարմանալի չի թվա, եթե մի կողմից ի նկատի առնենք նույնալիսի ստուգաբանությամբ արական *Բարունակ* և *Բուդադ* անունները, իսկ մյուս կողմից այն փաստը, որ *Միսակ* անվան և *սիսակ* բառի **սիս*- արմատը իր կրկնորդն ունի ի դեմս *սիսեռն* (< **սիս-եր-ն*) բառի **սիս*- արմատի: Վերջինս է առկա մակ «ուրո» նշանակող լատին. *cicer*, հուն. *κρός* (< **κικρος*), մակեդ. *κικερροι* (հոգն. թիվ) բառերում (< հ. - ե. **k'ik'er* ուրո, սիսեռն):⁶ *Միսեռն* և *սիսակ* բառերի նույնարմատ լինելը պետք է հետևանքն համարել սիսեռնի, ուրոի և վայրի խաղողի պտուղների արտաքին նմանության, դրանց մանր և կլոր լինելու հանգամանքի:

Միսակ մահապետի անունն իր «բուսական» ստուգաբանությամբ մեկուսի չի կանգնած: Այդպիսի ստուգաբանություն ունեն մակ նրա հետ սերտ առնչություն ունեցող առասպելաբանական կերպարների անունները ևս: Միսակի եղբայրը Հարման էր:⁷ *Հարմայ* < **Հարմ-այ*, որտեղ *-այ*-ը վերջածանց է (հմմտ. *արքայ*, *մորայ*, *յորայ* և այլն),⁸ իսկ *հարմ*-ը՝ արմատ: Վերջինս նույնական է հայերեն *արմ* բառի հետ, որը նշանակում է «արմատ» և իր հնդեվրոպական ցեղակիցներն ունի ի դեմս հուն. *ὄρμενος* «ցողուն, ընձյուղ, ծիլ, կաղամբի կուրծ», *ὄρμωνος* «ճյուղ», *έρμος* «ծիլ, ճյուղ», հին իսլ. *renna*

¹ Մովսեսի Խորենացույ Պատմութիւն Հայոց, Եր., 1981, Ա, ժր, Բ, ք:

² Նույն տեղում, Ա, ժր:

³ В. М и н о р с к и й, История Ширвана и Дербенда, М., 1963, стр. 35, пр.61.

⁴ Н. А г о н ц, Армения в эпоху Юстиниана, Ер., 1971, стр. 421, пр 2.

⁵ Մտ. Մ ա լ խ ա ս ե ա ն ց, Հայերէն բացատրական բառարան (այսուհետև՝ ԲԲ), հ. IV, Եր., 1945, էջ 216:

⁶ Հ. Ա ճ ա ռ յ ա ն, Հայերեն արմատական բառարան (այսուհետև՝ ԱԲ), հ. IV, Եր., 1979, էջ 218, Գ. Ջահուկյան, Հայերենը և հնդեվրոպական հին լեզուները, Եր., 1970, էջ 36, 43:

⁷ Խ ո ռ ե ն ա ց ի, Ա, ժր:

⁸ Հայոց լեզվի պատմական քերականություն (այսուհետև՝ ՀԼ ՊԸ), հ. II, Եր., 1975, էջ 88-89:

«ծլել, աճել» բառերի, որոնց շարքը պետք է դասել թերևս նաև պոնտ. *armon* «վայրի բողկ» բառը.⁹

Միասկի «բուսական-խաղողային» ստուգաբանությունը թույլ է տալիս նույն տեսանկյունից դիտարկելու նաև Մյունիք/Միասկյան աշխարհի կոնտրոնց հանդիսացած (և այդ նույն անունն էլ կրած) Ծղուկ գավառի¹⁰ անունը: Ծղուկ տեղանունը Մյունիքի պատմիչ Ստեփանոս Օրբելյանը բխեցնում է Միասկի զարմերից մեկի Ծղուկ անունից. «Ծղուկ գաւառ՝ անուանեալ ի Ծղկայ գաւառապետէ»: ¹¹ Այս անունները ինչ-որ *ծաղ- (իբրև թե «կրակ») արմատից բխեցնելը¹² չի համոզում, թեկուզև այն պատճառով, որ Ծղուկ գավառանունը *ֆսուգս* ձևով հայտնի էր դեռևս ուրարտական դարաշրջանում¹³: Ըստ Հ. Կարազոյզյանի, վերջին տեղանվան մեջ արտացոլված է նրա սեռական հոլովածը, «անշուշտ, *Ծուլուկու* հնչմամբ, որի ուղիղ ձևը կլինի *Ծուլուկ*»,¹⁴ իսկ *Ծուլուկ // Ծուղուկ > Ծղուկ*.¹⁵ Տեղանունը կազմված է *ծուկ* // *ծուղ*- արմատից՝ -ուկ վերջածանցով: Ծուկ-ը տարբերակներից է հնդեվրոպական ծագումով այն արմատի, որի մյուս տարբերակներն են *ծիլ*-ը, *ծիղ*-ը և *ծիւղ*-ը՝ «բողբոջ, ծիլ, ընձյուղ, ծղոտ, խռիվ» նշանակություններով.¹⁶

Ֆսուգս // Ծղուկ տեղանվան հիմքում ընկած *ծուկ*- արմատը իր նախնական իմաստով ևս առկա է հայերենում: Բարբառներում *ծուկ* նշանակում է «ծնգալը, վեր թռչելը, բարձրանալը», որից՝ *ծուկ-ծուկ լինել* «նստած տեղից վեր ցատկել»:¹⁷ Նույն արմատն է առկա նաև հետևյալ բառերում. *ծղնգալ* «նստած տեղից հանկարծ վեր թռչել, հարձակվել», *ծղուկ* «հանկարծ վեր թռչելով, ցատկելով»:¹⁸ Որ *ծուկ* արմատի պարունակված իմաստը ավելի նախնական է, քան *ծիլ*, *ծիղ*, *ծեղ*, *ծիւղ* տարբերակներինը, կարելի է համոզվել հիշելով հայերեն *վազ* «խաղողի որթ» բառի Մ. Արեղյանի առաջարկած ստուգաբանության առիթով Հ. Աճառյանի գրած հետևյալ տողերը. «Կազմված է հայ. *վազել* «ցատկել, դուրս ցատկել» բայից. հմմտ. ռուս. *нобер* «զլխավոր արմատի կողքից ծլած երկրորդական ճյուղեր, ընձյուղներ», որ հառաջանում է *нобер* «փախչելը, փախուստ», *берать* «վազել, փախչել» բայից, գերմ. *Sprose* «ծիլ»,... անգլ. *sprout* «ծլել», որոնք առաջանում են գերմ. *sprut* «դուրս ցատկել» արմատից..., հայ. *ցոկիլ* «դուրս ցատկել» և գվռ. *ցոռիկ* «նոր ծիլ»:¹⁹ Հմմտ. նաև *տոջիկ* // *տոճիկ* «խաղողի նորածիլ բողբոջ» և *տոճկան* (<*տոճիկ-ան) «տոճիկ տվող, վեր-վեր թռչող»:²⁰

Միասկ նահապետի զարմերից էր նաև Բաղակը, որի մասին գոյություն է ունեցել հետևյալ ավանդությունը. «Մի ոմն ի զարմիցն Միասկայ Բաղակ անուն, առեալ զայս գաւառ ի մասն ժառանգութեան՝ շինէ զբարն Բաղակոյ յամրոցս, որ կոչի Բաղակի Քար, ի անրացուցանէ զբերդն եւ կոչէ Բաղաբերդ, եւ գաւառն յիւր անուն կոչեցաւ Բաղաց գաւառ»:²¹ Ապա՝ «Բաղք գաւառ, որ այժմ կոչի Աճեն, որ ի Բաղակայ անուանեցաւ»:²² Բաղակի անունը ուղղակի կապ ունի հիշյալ տեղանունների հետ թե ոչ դժվար է ասել: Դրանց կամ վերագրել են էթնիկական հիմք, առնչելով կովկասյան բաղասիճներին (բաղասականցիներին)²³ և փոքրասիական բալայացիներին (պալա կամ բա-

⁹ ԱԲ, հ. I, Եր., 1971, էջ 327:

¹⁰ Մ. Երեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, Եր., 1963, էջ 56, 109:

¹¹ Ստեփաննոսի Միւնեաց եպիսկոպոսի Պատմութիւն Տաւն Միասկան, Մոսկվա, 1861, էջ 6:

¹² Մ. Ումյանյան, Մյունիքը դիցարան, Եր., 1981, էջ 20:

¹³ Н. А р у т ю н я н, Новая урартская надпись из Сисиана, "Древний Восток", 4, Եր., 1983, стр. 205–220.

¹⁴ Յ. Կարազոյզյան, Մեպագիր տեղանուններ (Այրարատում և հարակից նահանգներում), Եր., 1998, էջ 196-197:

¹⁵ Նույնը:

¹⁶ Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի (այսուհետև՝ Ն-ՀԲ), հ. I, Եր., 1979, էջ 782, 1013, 1016:

¹⁷ ԲԲ, հ. II, Եր., 1944, էջ 353:

¹⁸ Նույն տեղում, էջ 341:

¹⁹ ԱԲ, IV, 293:

²⁰ ԲԲ, IV, 442:

²¹ Մտ. Մյունյան, նշվ. աշխ., էջ 7:

²² Նույն տեղում, էջ 6:

²³ Н. А г о н у, նշվ. աշխ., էջ 423:

լա),²⁴ կամ որպես տեղանուններ վերագրել «բարձր» իմաստը²⁵, չնայած Բաղքին հարևան գավառներից ավելի բարձր դիրք ունեցողները կային (Բաղքը հիմնականում համընկնում է ներկայիս Կասպանի շրջանի հետ):²⁶ Այսուհանդերձ, կարծում ենք, որ Միսակի և Շողուկի առասպելաբանական կերպարների նման, Բաղքի հնագույն բնակչության առասպելաբանական անճամպորումը եղած Բաղակի կերպարը ևս սերտ առնչություն ունի բուսապաշտության հետ, որի դիրքերից էլ պետք է քննարկման առարկա դառնա *Բաղակ* (<*Բաղ-ակ) անունը:

Հնդեվրոպական նախալեզվի *bhel- արմատը, որը բազմաթիվ և բազմապիսի դրսևորումներ ունի ժառանգ լեզուներում, վերաբերել է հենց բուսական աշխարհին:²⁷ Արմատի միջին ձայնդարձ *bhol- արմատը պարզ տեսքով պահպանված է *բող* «բույս, ծիլ» բառում, բայց նաև հիմքն է *բողիկ*, *բողբոջ*, *բողկ* բառերի:²⁸ Տարօրինակ կլիներ, եթե արմատի վերին և ստորին ձայնադարձները (*bhel- և bh1-) իրենց ժառանգորդները չունենային հայերենում: Եվ ունեն: Դրանցից առաջինի ժառանգորդներից կարելի է համարել *բիլ* «խտտի փոքր խուրձ»²⁹ բառը և *բլ-//բղ* (<*բիլ-//բիղ-) բաղադրիչով մի շարք բուսանուններ՝ օրինակ, *բլանուկ*-ը (նշանակում է «հովանոցավորների ընտանիքից թունավոր մի բույս»):³⁰ Հմնտ. «Բղել-ելանել, կամ շառախղել, կամ բուսնել»:³¹ Արմատի ստորին ձայնդարձի ժառանգորդներից է լինելու *բաղեղն* բառը (<* բաղ-եղ-ն), ինչպես նաև *բալ//բաղ*- բաղադրիչը պարունակող մի շարք բուսանուններ՝ օրինակ, *բալախ*-ը (նշանակում է «ճահճային անպիտան խոտ»), «ղաշտային փափուկ խոտ՝ սագախոտների կարգից»:³² Հմնտ. նաև «*Բաղկանալ*-ածել, կամ գոյանալ, կամ բազմանալ, կամ կենդանանալ, կամ զարգանալ»:³³ Մնում է ավելացնել, որ վերջիններիս հետ սերտ ծագումնաբանական կապի մեջ է *Բաղակ* անվան *Բաղ*- արմատը՝ նրանց նման ծագած հ.-ե.*bhel-արմատի ստորին bh1- ձայնդարձից: Բաղակի կերպարի առնչությամբ հիշենք, որ հնդեվրոպական նախալեզվի նույն արմատից կազմված անուն էր կրում հռոմեական Flóra դիցուհին՝ ծաղիկների, այգիների և հասկերի հովանավոր բուսականության աստվածությունը:³⁴ Որպես ենթադրություն ավելացնենք հետևյալը. ինչպես որ հնդեվրոպական արմատի bh - տարբերակից կազմված անվանում էր տրվել փաթափվող բույս *բաղեղին* (բաղեղ <*բաղ- եղ-ն), այնպես էլ նույն արմատի նույն տարբերակից կազմված անվանում կարող էր տրված լինել խաղողի որթին, որը նույնպես փաթափվող բույս է: Նախապես «խաղողի որթ»՝ նշանակող **բաղակ* բառը հետագայում դարձել է նրան անճամպորող կերպարի՝ Բաղակի անունը (հմնտ. *սիսակ* և *Միսակ*):

Հարավային Սյունիքի խաղողագործության բնագավառում ունեցած կարևոր ներդրման մասին է խոսում Ճահուկ գավառի Ակոռի գյուղի հիմնադրմանը վերաբերող ավանդությունը: Ըստ դրա, Նոյ նահապետը տապանից դուրս գալուց հետո այստեղ առաջին անգամ տնկել է խաղողի որթը («արկ ուռի»), որտեղ և հետո Ակոռի անունով գյուղ է հիմնվել:³⁵ Այս նույն ավանդությունը պատմվել է նաև Մասսի հյուսիսային լանջին գտնված Ակոռի գյուղի մասին, դառնալով նույնանուն գյուղերը իրար հետ շփոթելու պատճառ:³⁶ Մասյացոտն գավառի Ակոռին և Ճահուկ գավառի (ոչ թե Վայոց ձորի)

²⁴ Гр. К а п а н ц я н, Историко—лингвистические работы к начальной истории армян, Ер., 1956, стр. 128—129, 250—251.

²⁵ Մ. Ու մ ա յ ա ն, նշվ. աշխ., էջ 73:

²⁶ Մ. Ե ղ ե մ յ ա ն, նշվ. աշխ., էջ 44:

²⁷ Т. Г а м к р е л у г з е, В. И в а н о в, Индоевропейский язык и индоевропейцы, т. II, Тбилиси, 1984, стр. 468, 491.

²⁸ ԱԲ, հ. II, էջ 464-465:

²⁹ ԲԲ, հ. I, Եր., 1944, էջ 370:

³⁰ Նույն տեղում, էջ 372:

³¹ Բաղդիրք հայոց, Քննական բնագիրը, առաջաբանը և ծանոթագրությունները՝ Հ. Ամայանի (այսուհետև՝ Բաղդիրք հայոց), Եր., 1975, էջ 57:

³² ԲԲ, հ. I, էջ 316:

³³ Բաղդիրք հայոց, էջ 48:

³⁴ Т. Г а м к р е л у г з е, В. И в а н о в, նշվ. աշխ., հ. II, էջ 468:

³⁵ Մ. Ղ ա ն ա լ ա ն յ ա ն, Ավանդապատում, Եր., 1969, էջ 169, 451, ծան. 437:

³⁶ Նույնը:

Ակռոհն կոչվել են նաև *Աղուրի* (>*Ախուրի*) *Ախուրա*³⁷ (Աղուրա), իսկ *աղուրի/աղուրա* նշանակում է «որթի տաշտաթաղ անելու ճյուղը», «որթի, ուռի և այլ ծառերի ճյուղ, որ կտրում են ծառից և տնկում հողի մեջ՝ բուսնելու համար»:³⁸ *Աղուրի* բառի արմատը **աղ-*ն է, իսկ *-ուր* և *-ի* վերջածանցներ են. հմմտ. մի կողմից՝ *բուր, քափուր, փշուր* և այլն, իսկ մյուս կողմից՝ *այգի, բարի, ճրի, ուռի* և այլն:³⁹ Հայերենում հնդեվրոպական ժառանգություն հանդիսացող այս ածանցները⁴⁰ կարող են վկայել *աղուրի* բառի **աղ-* արմատի և հնդեվրոպական ծագում ունենալու օգտին: Կարծում ենք, որ *աղուրի* բառի **աղ-* արմատը սերում է հնդեվրոպական նախալեզվի **al-* «աճել, աճեցնել», «սնել» արմատից, որն է ընկած նաև Միսակի *Աղու* մականվան հիմքում:

Աղուրի բառը ինչպես իր արմատով, այնպես էլ ամբողջությամբ հայտնի է դեռևս ուրարտական դարաշրջանի հատուկ անուններից: Նրա արմատակիցն է Ուրարտուի գլխավոր աստված, երկրագործության և խաղողագործության-գինեգործության հովանավոր Խալդիի երկրորդ՝ *Aldi* անունը,⁴¹ որի *-di* բաղադրիչը հնդեվրոպական ծագումով «աստված» նշանակող բառն է:⁴² Իսկ *աղուրի-*ն ամբողջությամբ արտացոլված է այնպիսի աշխարհագրական անվանումում, ինչպիսին է Ատրեստանի թագավոր Սարգոն II-ի (մ.թ.ա. 721-705թթ.) հիշատակած *Alluria* լեռնանունը:⁴³ Այն հիշատակված է Խալդիի գլխավոր սրբավայրի Մուծածիթ/Արդիհի քաղաքի մոտ:⁴⁴ *Alluria* (<* *Aluria* <**al-ur-ia*) անվան *-ia* բաղադրիչի առնչությամբ նշենք, որ սեպագիր տեքստերում *-ia* տեսքով արտացոլված հնդեվրոպական համապատասխան վերջածանցը ինչպես *աղուրի* բառում (և հայերեն բազմաթիվ այլ բառերում), այնպես էլ հայկական շատ տեղանուններում վերածվել է *-ի -ի*. հմմտ. *Buzunia/Բջնի, Giarnia/Գառնի, Teria/Տրի* և այլն:⁴⁵

Նոյի մասին ավանդությունը և բերված հատուկ անունների ստուգաբանությունները վկայություններ են Ճահուկ և Մասյացոտն գավառների խաղողագործության հնագույն օջախներ լինելու վերաբերյալ: Այդ իրողության արգասիքն է լինելու նաև Ճահուկ գավառի և նրա համանուն կենտրոնի անունը: *Ճահուկ* <**Ճահ-ուկ*, որտեղ *-ուկ* վերջածանցը տեղանվանակերտի դեր է կատարում (հմմտ. *Շղուկ* գավառանունը), իսկ *Ճահ-* արմատը նույնական է *Ճախ* բառի հետ (խ/հ համապատասխանության տեսանկյունից հմմտ. *խաղը // հաղը, խարբուխ // հարբուխ, խեղդ-ել // հեղձ-ուկ* և այլն):⁴⁶ *Ճախ* նշանակում է «ճիպոտ, որ տնկում են պատատվող բույսերի մոտ, որպեսզի նրա վրա պատատվին», որից է՝ *ջախել // *ճախել* «պատատվող բույսերի մեջ սարի տնկել, որպեսզի բարձրանալիս նրա վրա փաթաթվի»:⁴⁷ Իսկ այդպիսի «պատատվող» բույս է խաղողի որթը՝ և՛ վայրի, և՛ մշակովի:

Ճահուկ անունով գավառ ունենք նաև Հայկական լեռնաշխարհի հարավում՝ Կորճայք նահանգում:⁴⁸ Ճահուկի հարավային հարևանն էր *Այգառք* կոչված գավառը,⁴⁹ որի անվան մեջ հստակ կերպով առանձնանում է *այգ* արմատը, *-առ* վերջածանցը և *-ք* հոգնակիակերտը: Վերջածանցի համար հմմտ. *խանձ-առ, խոչ-առ, պայծ-առ* և

³⁷ Թ. Հ ա կ ո բ յ ա ն, Մտ. Մ ե լ ի ք - Բ ա խ շ յ ա ն, Հ. Բ ա ռ ս ե դ յ ա ն, Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան (այսուհետև՝ *ՏԲ*), հ. I, Եր., 1986, էջ 125, 142:

³⁸ *ՄԲ*, հ. I, էջ 135, *ԲԲ*, հ. I, էջ 48:

³⁹ ՀԼՊԶ, էջ 89, 90:

⁴⁰ Գ. Ջ ա հ ո լ կ յ ա ն, Հայոց լեզվի պատմություն. նախագրային ժամանակաշրջան (այսուհետև՝ ՀԼՊԶ), Եր., 1987, էջ 231, 235:

⁴¹ И. М е щ а н и н о в, Аннотированный словарь урартского (биайнского) языка, Л., 1978, стр. 347–349.

⁴² Ս. Պ ե տ ը ո յ ա ն, Գնունի նախարարական տոհմի և գինու պաշտամունքի շուրջ, «Պատմա-բանասիրական հանդես», թիվ 2-3, Եր., 1999, էջ 183:

⁴³ Նույն տեղում, էջ 181:

⁴⁴ Н. А р у т ю н я н, Топонимика Урарту, Ер., 1985, стр. 22–23.

⁴⁵ Յ. Կ ա ռ ա գ ե ո զ յ ա ն, նշվ., աշխ., էջ 87, 132, 206:

⁴⁶ Г. Д ж а у к я н. Очерки по истории дописьменного периода армянского языка, Ер., 1967, стр. 310.

⁴⁷ *ԲԲ*, հ. III, Եր., 1944, էջ 190, հ. IV, էջ 132:

⁴⁸ Ս. Ե ը մ յ ա ն, նշվ., աշխ., էջ 64, 108:

⁴⁹ Նույն տեղում, էջ 35, 108:

այլն,⁵⁰ իսկ տեղանվան արմատը նույնական է *այգի* բառի *այգ* արմատի հետ: *Այգի* բառի վերաբերյալ Հ. Աճառյանը գրում է. «հիմնական նշանակությունն է «որթ». *ի* դնելով իբր բուսական մասնիկ (հմմտ. կաղնի, ծիրանի), արմատը կլինի **այգ* «խաղող», որ հետո կորել է: Այս բառի հետ հմմտ. լատ. *uva* «խաղող»... Նախաձևն է հնիս. **oivā* «լեռնային մանր պտուղ՝ մոշի, ելակի պես. քոլապտուղ» ընդհանուր նշանակությամբ: Հայերենում *oi* տալիս է *այ* (հմմտ. *այտ* <*oid-*) և *v* ըստ օրինի դառնում է *գ*:⁵¹ Կորճայքի ճահուկ գավառի արևմտյան հարևան գավառը կոչվում էր *Կորդրիք* և ընդգրկում էր Արևելյան Խաբուր գետի ավազանը:⁵² Գավառանվան նախաձևը եղել **Կորդրիք* և *Կորդրիք*-ի է վերածվել հարևան *Կորդուք* գավառի և *Կորճայք* նահանգի անունների ազդեցությամբ: Անվան նախաձևը պահպանված է Սեբեոս Եպիսկոպոսի «Պատմության» մեջ, որտեղ նրա բնակիչները կոչվում են «ազգ Կորդեացն»: Խոսելով Իրանի հյուսիսարևելյան շրջաններ տարված հայերի մասին, Սեբեոսը ավելացնում է. «Կային անդ եւ ազգն Կորդեացն, որք գերեցան մերովք արամբք» և շեշտում, ⁵³ թե «էին ազգ Կորդեացն անհաւատք»:⁵⁴ Կորդեացիների «անհավատ», այսինքն՝ հեթանոս, լինելու պատճառով է Սեբեոսը նրանց հայերից, այսինքն՝ քրիստոնյա հայերից, առանձին «ազգ» համարում: Հիշենք, որ նույն կերպ հայերից առանձին «ազգ» էին համարվում հետագայի հանշեմցի մահմեդական հայերը ևս:⁵⁵

Կորդեացի <**կորդի-ացի*, իսկ *Կո(ր)դրիք* <**կորդի-ք*: Ընդ որում, **կորդի*-ում հիմքը **կորդ*-ն է, իսկ *-ի*-ն՝ հայտնի վերջածանցը: Հիմքի համար հմմտ. բարբառային *կուդրակ* (<կուտր-ակ), *կուտրակ* (<կուտր-ակ), *կոտրակ* (<կոտր-ակ) միևնույն բառի տարբերակները, որոնք նշանակում են «որթ, խաղողի տունկը, բունը, որ ճյուղքեր է արձակում», «խաղողի վազի ստորին չոր ու հաստ մասը»:⁵⁶ Այս առթիվ նշենք, որ Կորդրիքի և Կորդուքի սահմանագլխին գտնվող Արարատ (այժմ Ջուղի) լեռան վերաբերյալ ևս պատմվել է Նոյ մահապետի մասին ավանդագրույցը:⁵⁷

Թե՛ աստվածաշունչը, թե՛ հայկական ավանդությունները Արարատյան աշխարհում հանգրվան գտած Նոյ մահապետին են վերագրում առաջին որթը տնկելու, առաջին գինին քամելու և այն առաջինն ըմպելու պատիվը, որովհետև խաղողագործության հիմքը Հայկական լեռնաշխարհում, դրվել է դեռևս Պղնձաքարի դարաշրջանում (մ.թ.ա. V-IV հազարամյակներ):⁵⁸ Այլ կերպ չէր էլ կարող լինել, որովհետև խաղողի որթը վայրի վիճակում այստեղ աճում է նաև այսօր: Ուշադրություն դարձնենք *Փարսի* տեղանվանը: Աշտարակի շրջանի հանրահայտ գյուղի այս անվան մեջ առանձնանում է **Փարս* հիմքը և *-ի* տեղանվանակերտ վերջածանցը, որը որպես վերջածանց հանդես է գալիս բազմաթիվ բուսանուններում, իսկ որպես տեղանվանակերտ՝ բազմաթիվ տեղանուններում: Նրա **Փարս* հիմքը նույնական է *պարսպուռ* բառի **պարս* հիմքի հետ (*պարսպ-ուռ* բառաբարդի երկրորդ բաղադրիչը *ուռ* «որթի ողկուզաբեր ճյուղ» բառն է): *Պարսպուռ* նշանակում է «վայրի որթ, վազ», որից՝ *պարսպուռիներ* «վայրի որթ, որ բուսում է Ձեյթունի լեռներում»:⁵⁹ Փարսի տեղանվան և պարսպուռ բառի **փարս*/**պարս* բաղադրիչները արմատական բառեր չեն: Դրանցում առկա են հնդեվրոպական ծագումով **փար*-/**պար*- արմատը (*-պ* մասնիկի համար հմմտ. *ամպ* և *ամպրոպ*)⁶⁰ <*h*-*h*-*sper*-«ուլր (վ) ել, փաթաթ (վ) ել», «հյուս (վ) ել»: Մրանից մի կողմից ունենք *փարիլ* «փաթաթ-

⁵⁰ ՀԼՊԲ, հ. II, էջ 87:

⁵¹ ԱԲ, հ. I, էջ 166:

⁵² Մ. Երեմյան, *նշվ.*, աշխ., էջ 60-61, 86, 108:

⁵³ Սեբեոսի եպիսկոպոսի Պատմություն, Եր., 1939, գլ. իր:

⁵⁴ Նույնը:

⁵⁵ Հ. Մնձուրի, *Երկեր*, Եր., 1986, էջ 369:

⁵⁶ ԲԲ, հ. II, էջ 475, 480, 486:

⁵⁷ Մ. Երեմյան, *նշվ.*, աշխ., էջ 39:

⁵⁸ Մ. Մարտիրոսյան, *Նախնադարյան հասարակությունը Հայաստանում*, Եր., 1967, էջ 235; К. Кушнарева, Т. Чубинишвили, Древние культуры Южного Кавказа, Л., 1970, стр. 170; Б. Пиотровский, Ванское царство (Урарту), М., 1959, стр. 133-142.

⁵⁹ ԱԲ, հ. IV, էջ 29-30; ԲԲ, հ. IV, էջ 54:

⁶⁰ ԱԲ, հ. I, էջ 163:

վել, գրկախառնվել», *փարել* «պարփակել, մեջը պարունակել» (հմմտ. հուն. *σπείρα* «զալար կամ ոլորք՝ օձի, ցանցի», «պարան», *σπύρτος* «մի տեսակ բույս, որ հյուսելով պարան էին գործում», *σπύρτον* «պարան» և այլն),⁶¹ իսկ մյուս կողմից՝ *պարան*, բայց նաև *պարան գալ* «պտույտ գալ, դառնալ, շրջվել»:⁶² Վայրի որթը այդպես է կոչվել իր ոլորվել-փաթաթվելով աճել-բարձրանալու պատճառով:

Ինչպես Բրոնզի դարում, այնպես էլ նրան հաջորդած հազարամյակներում խաղողն ու գինին կարևոր տեղ են ունեցել մեր նախնիների կենցաղում և պաշտամունքներում: Մեծամորի բրոնզիդարյան սրբարաններից մեկում կավածեփ բլիթ-հացերի, ծիսական հաց թխելու օջախի ու սաջի հետ միասին հայտնաբերվել են երկրավիզ սափորներ, որոնք «վկայում են գինու հեղման արարողություններ»:⁶³ Պարզ է, որ որտեղ գինի կար, լինելու էր նաև զարգացած խաղողագործություն: Մեծամորը գտնվում է Արարատյան դաշտի ձախափնյակում, որի հնագույն անուններից մեկը առնչվում է հենց խաղողի որթին: Դա այս տարածքին ուրարտական սեպագիր արձանագրություններում տրված՝ *Aza* անունն է: Վերջինիս *Uaza/Vaza* ընթերցումը Ն. Հարությունյանին հինք է տվել այստեղ տեսնելու *վազ* բառը և տեղանուն հասկանալու որպես «խաղողի որթերի երկիր»: Նա ավելացնում է. «Դրան հիմնավորում, ըստ երևույթին, կարող է ծառայել այս տարածքում խաղողագործության բարձր զարգացած լինելը՝ սկսած առնվազն մ. թ. ա. VIII դարից»:⁶⁴ Բերենք ևս մեկ հիմնավորում՝ *Aza* երկրում գտնվող *Erebuti*–ի հետևորդ Երևանի մասին պատմված ավանդության համաձայն. «Այստեղ... ընտանիքով ապրել է Նոյ նահապետը, երբ դուրս է եկել Մասսին իջած իր տասպանից: Այստեղ էլ Նոյը առաջին անգամ տնկել է խաղողի որթը»:⁶⁵ Ընդ որում, եթե Նոյ նահապետի անունը անմիջական կապ չունի Մասիս (Մեծ Արարատ) լեռան հետ, ապա այդպիսի կապ Միս (Փոքր Արարատ) լեռան հետ բացահայտում է Միսակի անունը. հմմտ. *Միս* և *Միսակ* <**Միս-ակ*:

Արարատյան դաշտում խաղողագործության և գինեգործության բարձր մակարդակի հասած լինելու վկայություններն են նաև Թեյշեբաինի (Կարմիր Բլուր) հսկայական 9 մառանները, որոնց գետնաթաղ մեծ կարասները կարող էին մինչև կես միլիոն լիտր գինի պարունակել:⁶⁶ Յուրաքանչյուր ուրարտական թագավոր, ռազմաշունչ Մեմուայից (մ.թ.ա. 810-786թթ.) սկսած, ջանում էին այս ասպարեզում ևս Խալդիին հաճո գործեր ձեռնարկել: Ուշագրավ է Գողթն գավառի առնչությամբ Հ. Կարազոյզյանի հետևյալ դիտողությունը. «Եթե Մեմուան մ.թ.ա. 810-805թթ. անցել է Արաքսից հյուսիս և ներխուժել Սյունիքի սահմանները, բնակամարտ, առաջինը հենց Գողթն, ապա կարելի է եզրակացնել, որ հայ պատմագրության մեջ հայտնի գինեվետ Գողթն գավառի համբավի հիմքը դրվել է հենց հիշյալ արքայի կողմից, որը հայտնի է եղել ոչ միայն ռազմական փայլուն ունակություններով, այլ նաև որպես նշանավոր ջրանցքաշինարար... բայց հատկապես՝ խաղողի այգիների անխոնջ տնկարկող և հովանավոր»:⁶⁷

Գողթն պատմական գավառը «Աշխարհացույցում» համարվում է Վասպուրական աշխարհի մասը,⁶⁸ բայց ավելի վաղ շրջանում համարվելու էր Սյունիքի իշխող տոհմի տիրույթներից մեկը: Պատմահայր Մելիսե Խորենացին Գողթնում իշխող *Գողթնեցի* կոչված նախարարական տոհմի ծագման առնչությամբ գրում է. «Իսկ գնչտունիս եւ գԳողթնեցիս գտի պատմեալ ի Միսականէն արդարեւ հատուած»:⁶⁹ Սա մի պարզ վկայություն է, որ ժողովրդական ավանդություններում Սյունիքի հետ միասին Գողթնը ևս համարվել է Միսակ նահապետին պատկանյալ տարածք:

⁶¹ ԱԲ, հ. IV, էջ 487-488:

⁶² ԲԲ, հ. IV, էջ 77:

⁶³ Մեծամոր. Ուսումնասիրություն 1965-1966թթ. պեղումների տվյալներով, Եր., 1973, էջ 123:

⁶⁴ Н. А р у т ю н я н, Новые урартские надписи Кармир—Блура, Ер., 1966, стр. 91, пр.43.

⁶⁵ Ա. Ղ ա ն ա լ ա ն յ ա ն, նշվ. աշխ., էջ 157:

⁶⁶ А. М а р т у р о с я н, Город Тейшебаши, Ер., 1961, стр. 96.

⁶⁷ Յ. Կ ա ռ ա զ ե ն զ յ ա ն, նշվ. աշխ., էջ 194:

⁶⁸ Մ. Ե ռ ե մ յ ա ն, նշվ. աշխ., էջ 48, 109:

⁶⁹ Մ. Խ ո ռ ե ն ա զ ի, Բ, ը:

Խաղողագործություն-գինեգործության նշանավոր օջախ Գողթն գավառը իր տնտեսության առաջատար այդ ճյուղին պարտական էր ոչ միայն իր *գինեկտ* մակդիրով,⁷⁰ այլև իր Գողթն (հուն. Γολθην) անվամբ, որը մաս գավառի կենտրոն բնակավայրի անունն էր:⁷¹ *Գողթն* (<*Գող-թ-ն) տեղանվան մեջ առկա են *Գող-* արմատը, *-թ* անվանը և *-ն* մասնիկը: Հմմտ. մի կողմից *թերթ*, *խայթ*, *փերթ*,⁷² մյուս կողմից՝ *եզն*, *կաթն*, *ծեռն* և այլն:⁷³ Իսկ տեղանվան *գող* արմատը լինելու է հայերեն *գող* բառը, որը նշանակում է «տաքարի(հնձանի թոնրածև հորի) հատակին շինված փոքր հոր, որի մեջ հավաքվում է քաղցոփ պղտոր տականքը»:⁷⁴ Բացառված չէ, որ Գողթն գավառը ընկալված լինի որպես մի մեծ հնձան՝ խաղող ճնկելու և գինի քամելու ավազան, որի պատճառով էլ նա (կամ մախապես նրա կենտրոն ավանը) ստացած լինի *Գողթն* անունը: *Գողթնաբերք* բառի երկու նշանակությունները՝ «Գողթն գավառի բերք» և «գինի» (փոխաբերությամբ),⁷⁵ որա խոսուն վկաներն են: Հմմտ. պարսիկների կողմից Աշտարակի շրջանին և շրջակայքին տրված *Շարապխանե* անունը,⁷⁶ որը պարսկերեն *շարաբխանե* «գինու մասան, գինետուն» բառն է:

Գողթն գավառի հայտնի բնակավայրերից էր *Արգուլիք* >*Արգուլիս* >*Ագուլիս* կոչվածը: Անվան հին ձևը՝ հայտնի XI դարից, *Արգուլիք* է:⁷⁷ Տեղանվան հիմքում **արգ-* արմատն է՝ *-ուլ* և *-ի* վերջածանցների կցորդումով *և-ք* // *-ս* հոգնակիակերտի հավելումով: Վերջածանցներից առաջինի համար հմմտ. *թաթուլ*, *կափուլ*,⁷⁸ իսկ երկրորդի համար, որը «ծառ կամ բույս նշանակող *ի* մասնիկն է»,⁷⁹ հմմտ. *գիհի*, *այգի*, *բարդի* և այլն: **Արգ-* արմատը ուղղակի կապ ունի խաղողագործության հետ և առկա է *արգաստ* բառում՝ «որթատունկի հոտ, կտրված ավելորդ ճյուղերը»,⁸⁰ «ոտ»:⁸¹ Այն կազմված է *-աստ* վերջածանցով: Վերջինս կամ այն վերջածանցն է, որն առկա է *հաստ*, *հրատ*, *հաստատ*, *արմատ* և այլ բառերում, կամ նրա համանունն է (*-աստ* <յատ/հատ)՝ առկա *կրճատ*, *կրճատ*, *միջատ*, *պնչատ* և այլ բառերում:⁸² Նույն *արգաստ* բառն է, ամենայն հավանությամբ, ընկած մաս Սյունիքի Սյուս Բաղը (Քաշունիք) գավառի Ագատի գյուղի⁸³ անվան հիմքում: *Ագատի* <**Արգատի*, այնպես ինչպես *Ագուլիս* // *Ագուլիք* < *Արգուլիք*: *Ագատի* տեղանվան վերջնաձայն *-ի* –*ն* կամ բուսանուններ կերտող հայտնի վերջածանցն է, կամ նրա հնդեվրոպական արմատակիցը (սեպագրությամբ՝ *-ia*) որպես տեղանվանակերտ առկա հայկական բազմաթիվ այլ տեղանուններում:

Արգաստ բառի *արգ-* արմատն ենք մենք տեսնում մաս Ուրարտուի արքաների կրած *Argišti* (կարդա՝ *Argisti*) անվան մեջ: Նրանցից առաջինը եղել է Արգիշտի Մեմուարդին (մ.թ.ա. 786-764թթ.): Անվան *Arg-* արմատին կցորդված *-isti*// *-esti* վերջածանցը հնդեվրոպական ծագում ունի: Այն նույն է հայերեն *-իստ* // *-եստ* վերջածանցի հետ, որը հանդիպում է *հանգիստ*, *արուեստ* // *արհեստ*, *զովեստ*, *համեստ* *ուտեստ*, *պահեստ* բառերում:⁸⁴ Հատուկ ուշադրության է արժանի այս վերջածանցներով բառերի վերաբերյալ Հ. Աճառյանի արած այն դիտողությունը, թե «այս բառերի մեծ մասը հետևում են *ի* հոլովման»:⁸⁵ Ըստ այսմ, * *Argisti* անվան վերջնաձայն *-i* –*ն* գալիս է հաստատելու անվան երկրորդ բաղադրիչի հայերեն *-իստ* վերջածանցը լինելու իրողությունը: Ուրարտուի թագավորական դինաստիայի հովանավոր աստված Խալդին,

⁷⁰ Մ. Խ ռ ե ն ա գ ի, Ա, Է: Մ. Երեմյան, նշվ. աշխ., էջ 109:

⁷¹ Մ. Ե ռ ե մ յ ա ն, նշվ. աշխ., էջ 48, 109:

⁷² Հ. Ս ռ ւ ք ի ա ս յ ա ն, Անականը հայերենում, Եր., 1986, էջ 87-88:

⁷³ ԱԲ, հ. II, Եր., 1973, էջ 480, ԲԲ, հ. III, էջ 149:

⁷⁴ ԲԲ, հ. I, էջ 456:

⁷⁵ Նույն տեղում, էջ 457:

⁷⁶ Պատմություն Առաքել վարդապետի Դարիժեցույ, Վաղարշապատ, 1896, էջ 53:

⁷⁷ ՏԲ, հ. I, էջ 27:

⁷⁸ ՀԼՊՆԺ, էջ 356:

⁷⁹ ԱԲ, հ. IV, էջ 627:

⁸⁰ ՆՀԲ, հ. II, Եր., 1981, էջ 1060; ԱԲ, հ. I, էջ 304:

⁸¹ Բառգիրք հայոց, էջ 261:

⁸² ՀԼՊՆԺ, հ. II, էջ 75, ՀԼՊՆԺ, էջ 355:

⁸³ Մտ. Ս յ ռ ւ ն ե գ ի, էջ 376:

⁸⁴ ԱԲ, հ. IV, էջ 671, 672:

⁸⁵ Նույն տեղում, էջ 673:

որպես խաղողագործության հովանավոր աստված, համարվելու էր խաղողի որթի ոգեղեն դրսևորումը, որի պատճառով էլ նրա հովանավորյալ Արգիշտի Մեմուաորդին կրել է «խաղողային» ստուգաբանությամբ *Argisti անունը (հմմտ. նույնպիսի ստուգաբանություն ունեցող *Միսակ* և *Քարունակ* արական անձնանունները):

Եթե «Աշխարհացույցում» առանձին գավառներ են համարվում Գողթնը և Երնջակը, ապա Մտեփանոս Օրբելյանի երկում դրանք հանդես են գալիս միասնաբար և *Երնջակ* անվան տակ:⁸⁶ Սյունյաց պատմիչը գավառի և նրա անվանադիրի մասին բերում է հետևյալ ավանդությունը. «Իսկ մի ոմն ի կանանց նոյն նահապետացն՝ Երնջիկ անուն, շինէ եւ զանհնարին ամուրն Երնջակայ եւ յիւր անուն բերդն եւ զաւառն կոչի Երնջակք»:⁸⁷ Թե՛ *Երնջակ*, թե՛ *Երնջիկ* անունների հիմքը *երինջ* բառն է, իսկ *-ակ* - և *-իկ* -ը հայտնի վերջածանցներն են: *Երինջ* նշանակում է թե՛ «երրորդ տարու մեջ մտած հորթ», «էգ հորթ», «կով», թե՛ «հարս» (փոխաբերությամբ), թե՛ «երեք տարեկան որթի մատ, որ առանձին տնկում են»:⁸⁸ *Երինջ* -ը ևս հնդեվրոպական ծագում ունեցող բառ է և իր հիմքում ունի հ. - ե. *er(i) - արմատը: Վերջինից սերած բառերից են նաև հունարեն *έρπος* «տուլ», լատին. *aries* «ոչխար», պրուս. *eristian* «գառնուկ», իռլ. *erb* «կով» և այլն, որոնց ազգակիցներից են համարում նաև հայ. *որոջ* «գառնուկ» բառը:⁸⁹ *Երինջ* (<*երինջ կամ *երի-ինջ) բառի -ինջ վերջածանցի համար հմմտ. *բաղինջ* (<*բաղիլ-ինջ) և *կողինջ* (<*կող-ինջ): *Երինջ* բառի բերված երեք տարբեր իմաստները խոսում են Երջակ գավառի և համանուն բերդի անվանադիր Երնջիկի կերպարի նույնպիսի դրսևորումների մասին: Առասպելաբանական այս կերպարի մարդակերպ (որպես հարս՝ Միսակն անհապետներից մեկի կին) ընկալման կողքին, պահպանված էր լինելու այն նախնական պատկերացումը, համաձայն որի Երնջիկը կարող էր իրեն դրսևորել թե՛ որպես երեք տարեկան էգ հորթ, թե՛ որպես խաղողի որթի երեք տարեկան մատ (հմմտ. խաղողագործության և գինեգործության հունական աստված Դիոնիսոսի նույնպիսի երեք դրսևորումները՝ մարդակերպ աստված, եղջերավոր կենդանի և խաղողի որթ):⁹⁰

Եղջերավոր էակների անունների նաև խաղողի վազին հատկացնելու նախնադարի մարդկանց առասպելաբանական պատկերացումների և լեզվամտածողության արգասիք ավանդազրույցները այդ բառերի փոխադարձ կապը բացատրում են նրանով, որ խաղողի վազն առաջացել է Նոյն նահապետի զոհաբերած կենդանու գետնի մեջ թաղված ոսկորներից:⁹¹ Մեկ ուրիշ ավանդազրույցի համաձայն, «Հրեշտակը հյուր է գալիս Աբրահամի (Աբրահամ նահապետի – Մ.Պ.) մոտ: Տանը ուտելու բան չի լինում: Աբրահամը մորթում է հորթը: Կովը երեկոյան տուն գալով, բառաչելով սկսում է փնտրել հորթին: Կովի ձայնն ընկնում է հյուրի ականջը: Նա պատվիրում է տան տիրոջը՝ բերել մորթված հորթի կաշին ու ոսկորները: Աբրահամը կատարում է նրա պատվերը, միայն չի գտնում հորթի ազդուկը: Հրեշտակն օրհնում է, և հորթը իսկույն ոտի է կանգնում: Քիչ անց Աբրահամը գտնում է նաև կորած ոսկորը և բերում հրեշտակի մոտ, որը պատվիրում է Աբրահամին այն թաղել այգում: Աբրահամը կատարում է հրեշտակի պատվերը: Մի տարի անց հորթի ոսկորից բուսնում է խաղողի որթը»:⁹² Հին հայերենում *հորթ* բառը *որթ* էր արտասանվում, այսինքն՝ ճիշտ այնպես, ինչպես «խաղողի վազ» նշանակող *որթ* բառը: Այս վերջին բառն է առկա Գողթն գավառի Որթուատ (այժմ՝ Օրդուբադ) բնակավայրի անվան մեջ: *Որթուատ* (<**Որթու-ատ*) տեղանվան առաջին բաղադրիչը հնդեվրոպական ծագումով *որթ* բառի սեռական հոլովածն է, իսկ երկրորդ բաղադրիչը *-ատ* վերջածանցն է՝ բազմիցս կիրառված նաև որպես տեղանվանակերտ (հմմտ. *բացատ*, *հրատ*, *խորխորատ* և *Այրարատ*, *Շաղատ*, *Տամբատ* և այլն):

«Եղջերավոր անասուն» / «խաղող» (> «չամիչ») առասպելաբանական գուգորդման արդյունքն են հայկական այն հանելուկները, որոնցում չամիչը հանդես է գալիս ուլի և գառի (ալոջիկ) փոխարեն. «Միլ ուլիկ, / Փետն պոչիկ» (Դիարբեքիր), «Ալոջիկ, /

⁸⁶ Ս. Երեմյան, *նշվ. աշխ.*, էջ 51, 109; Ստ. Սյունեցի, էջ 7, 378:

⁸⁷ Ստ. Սյունեցի, *նշվ. աշխ.*, էջ 7:

⁸⁸ ԲԲ, հ. I, էջ 585; ԱԲ, հ. I, էջ 56:

⁸⁹ Т. Г а м к р е л у г з е, В. И в а н о в., *նշվ. աշխ.*, հ. II, էջ 584:

⁹⁰ Ջ. Ֆրեդերիկ, *Ոսկե ճյուղը*, Եր., 1989, էջ 454-455, 459, 461:

⁹¹ Ե. Լալայան, *Երկեր*, հ. II, Եր., 1988, էջ 165:

⁹² Ա. Ղանալայան, *նշվ. աշխ.*, էջ 116-117:

Փետեռ պոչիկ» (Մասուն):⁹³ Այս տեսանկյունից է հասկանալի դառնում թե ինչու է նույն արմատի *կիթ* և *կութ* տարբերակները կիրառվում թե՛ մեկ, թե՛ մյուս դեպքում: *Կիթ* նշանակում է «անասուններից քաղված արդյունք. ինչ՝ կաթ, ձու, կարագ և այլն», բայց ունենք նաև *այգեկութ* –ի գուգահեռ *այգեկիթք* ձևը, երբ *կութ* > *կթել* «խաղողը քաղել», «պտուղ քաղել», *կթոց* «կթած խաղողը մեջը լցնելու կողով»:⁹⁴ Խաղողից քամվող գինին ևս նույնպիսի առասպելաբանական զուգորդումների առարկա է եղել: «Կարաս և գինի» պատասխանը պահանջող հանելուկները դրանց արգասիքն են. «Էն ի՞նչն ա ինչ. / Կարմիր բուղեն գետնի տակին գոռում ա» (Լոռի, Տավուշ), «Կարմիր եզր տալի տակին պրռանչում ա» (Լոռի, Սյունիք), «Կարմիր կովը հողեն տակեն» (Արցախ):⁹⁵ Առասպելաբանական նույնպիսի մտածողության արգասիքն են ինչպես եղջերավոր անասուններ ներկայացնող պտյակները, այնպես էլ նրանց նախատիպերը՝ գինի ըմպելու եղջյուրները: Ուշագրավ է, որ խաղողագործության և գինեգործության հովանավոր Խաղիին, Էրեբունի բերդավանի կառուցման առթիվ, Արգիշտի առաջինը ցույի նվիրական մի եղջյուր էր ձոնել, և նրա բրոնզե պատվանդանին փորագրել էր տվել հետևյալը. «Խաղիին տիրոջն իր, այս նվիրական եղջյուր ուղերձը (որպես) հատուցում, Արգիշթին Միմուայան պատրաստեց, երբ Էրեբունին կառուցեց»:⁹⁶

Սյունիքի և Արցախի հարևան գավառներից երկուսը կրում էին միևնույն *Հարանդ* անունը:⁹⁷ Սյունիքի *Հարանդը* համապատասխանում է այժմյան Գորիսի շրջանին,⁹⁸ իսկ Արցախինը, որը կոչվում էր *Մես Հարանդ*, *Փոքր Հարանդ*⁹⁹ և հայտնի էր նաև *Միսական –ի Կոտակ* («Փոքր Միսական») և *Միսական –ի Ոստան* անուններով¹⁰⁰ ընդգրկում էր հետագա Դիզակի և Վարանդայի (մասամբ) մելիքությունների տարածքը: Մտեփանոս Օրբելյանի երկում այս անունը հանդիպում է նաև *Համբանդ*, *Հանբանդ* ձևերով:¹⁰¹ Նրա տեղացի լինելու հանգամանքը թույլ է տալիս տեղանվան նախաձևն համարելու *Համբանդ* -ը, որից էլ ծագում են *Հարանդ* (-մ-ի անկումով) և *Հանբանդ* (- մթ - > - նթ - անցումով) ձևերը: Այս դեպքում տեղանունը կազմված է լինում **համբ* հիմքից՝ - *անդ* տեղանվանակերտի միջոցով (հմմտ. *Մարանդ*, *Վանանդ*, *Վարանդա* և այլն), իսկ «*Համբ* -տիկ»¹⁰² բառի գոյությունը գալիս է հաստատելու այսպիսի մոտեցման իրավացիությունը:

Ի նկատի առնելով, որ տիկը նախ և առաջ գինի պահելու համար էր գործածվում,¹⁰³ *Հարանդ*// *Համբանդ* // *Հանբանդ* տեղանունը կարելի է համարել Սյունիք- Արցախի խաղողագործական վաղեմի ավանդների արգասիքը եղող տեղանուն: Այսպիսի ստուգաբանության հավանականության մասին է խոսում Դիզակի մելիքների նստավայր գյուղի *Տոդ* անունը,¹⁰⁴ որը նույնական է *Տոդի* բառի * *տոդ* արմատի հետ (վարջածանցի համար հմմտ. *այգի*, *բարդի*, *ուռի*): *Տոդի* նշանակում է «խաղողի որթ»:¹⁰⁵ Նույնն էր նշանակելու նաև *Տոդ* տեղանունը: Գրա օգտին կարող են վկայել նույն տարածքի *Գինեթաղք*¹⁰⁶ և *Թաղլար*¹⁰⁷ գյուղերի անունները: *Գինեթաղք*-ը (հետագայում՝ *Գինեթաղլար*) բաղկացած է **գինի* -*ա-թաղ-ք* բաղադրիչներից: *Գինի*-ն այստեղ ամկա է «խաղողի որթ» նախնական նշանակությամբ, իսկ *թաղ* – ը՝ ամկա նաև *Թաղլար* (<*

⁹³ Մ. Հ ա թ ո թ յ յ ո լ յ ա ն, Հայ ժողովրդական հանելուկներ, Եր., 1965, էջ 112:

⁹⁴ ԱԲ., հ. II, էջ 585:

⁹⁵ Մ. Հ ա թ ո թ յ յ ո լ յ ա ն, նշվ. աշխ., էջ 114:

⁹⁶ Մ. Ի ս թ ա յ ե լ յ ա ն, Էրեբունի բերդ-քաղաքի պատմություն, Եր., 1971, էջ 70:

⁹⁷ Մ. Ե թ ն մ յ ա ն, նշվ. աշխ., էջ 61, 70, 105, 109:

⁹⁸ Նույն տեղում, էջ 61:

⁹⁹ Նույն տեղում, էջ 105, 109:

¹⁰⁰ Նույն տեղում, էջ 70, 109:

¹⁰¹ Մտ. Մ յ ո լ յ ա ն, նշվ. աշխ., էջ 167, 218, 224; Մտ. Օրբելյան, Սյունիքի պատմություն, քարզմանությունը, ներածությունը և ծանոթագրությունները Ա. Արքահայանի, Եր., 1986, էջ 482, ծանոթ. 845:

¹⁰² Բառգիրք հայոց, էջ 177:

¹⁰³ ԲԲ., հ. IV, էջ 412:

¹⁰⁴ Լ և Ն, Երկերի ժողովածու, հ. III, Եր., 1973, էջ 254-255, 270; Մ. Երևնյան, նշվ. աշխ., էջ 70, 89:

¹⁰⁵ ԱԲ., հ. IV, էջ 416:

¹⁰⁶ ՏԲ., հ. I, էջ 865:

¹⁰⁷ Նույն տեղում, հ. II, Եր., 1988, էջ 403:

թաղ-լար. քրք. լար// հայ. –ք հոգնակիակերտը) տեղանվան մեջ, նշանակում է «այգու որթերի ճմնեղև դեմ թաղելը»:¹⁰⁸ *Գին*- արմատի «խաղողի որթ» նախնական նշանակությունն է առկա հետևյալ բառերում. *գինեծաղիկ* «խաղողի ծաղիկը, որից հետո երևում է ազոխը»,¹⁰⁹ *գինակ*. «խաղողի մի տեսակ, դեղնականաչ գույնով, հաստ կեղևով, մեծ կտր հատիկներով, որից կախան են պատրաստում»,¹¹⁰ *գինուկ* «գինու խաղող, բարակ կեղևով, սպիտակ մանր հատիկներով»:¹¹¹ *Գին (h)* բառի «խաղողի որթ» նախնական նշանակությունն է պահել նաև Մասյացոտն գավառի Ակոռի գյուղի գետի՝ Արաքսի աջակողմյան վտակի, *Գինոյ // Գինոյ // Գինայ գետ* (վերինաստավորմամբ՝ նաև *Գինեզույն գետ*) անունը:¹¹² Հմմտ. նաև *Գինոյ բլուր* և *Գին* բաղադրիչը պարունակող մյուս տեղանունները, որոնք ևս իրենց մեծամասնությամբ ունենալու են «խաղողային» ստուգաբանություն:

Այժմ անդրադառնանք Միսակ նահապետի *Աղու* մականվանը: Ինչպես ասվեց, այն ևս իր հիմքում ունի հ.-ե. *al- «աճել, աճեցնել», «սնել» արմատը. *Աղու* <*աղ-ու, որի –ու բաղադրիչի համար հմմտ. –ու վերջածանցով կազմված –ածու, ազդու, հասու և այլն:¹¹³ Մովսես Խորենացին, ի նկատի ունենալով *աղու* «համեղ, քաղցր, անոյշ» բառի¹¹⁴ գոյությունը, այդ իմաստով է ընկալել Միսակի *Աղու* մականունը և նրանից բխեցրել *Աղուանք* երկրանունը: Նա գրում է. «զգուհոյն որ ի Միսակայ, որ ժառանգեաց գղաշտըն Աղուանից եւ զլեռնակողմն նորին դաշտի, ի գետոյն Երասխայ մինչեւ ցամուրն, որ ասի Հնարակերտ, եւ աշխարհն յանուն քաղութեան բարուց նորա անուանեցաւ Աղուանք, զի Աղու ձայնէին գնա»:¹¹⁵

Միսակի *Աղու* մականվան հնությունը հաստատվում է ուրարտական սեպագրերով վկայված Aludiri/Aludire բնակավայրի անվան միջոցով: Այն գտնվել է Վանա լճից հյուսիս, Ազնավուր թեփե կոչվող այն վայրում, որտեղ ուրարտական շինության շարվածքում հայտնաբերվել է Մենուա արքայի արձանագրությունը Aludiri «հոյակապ բերդաքաղաքի» կառուցման վերաբերյալ:¹¹⁶ Մեր կարծիքով, Aludiri<*Alu-dir- նշանակում է «Alu-ի դրածը», այսինքն՝ «Alu-ի շինածը», իսկ Alu կոչվել է կամ կառուցող անձը՝ այս դեպքում Մենուան, կամ իր հովանավոր աստվածը՝ այս դեպքում Խալդին. հմմտ. վերջինիս մյուս անունը՝ Aldi(<*al-di, որտեղ –di «աստված»): Հայտնի է, որ ուրարտական թագավորները իրենց հիմնադրած բնակավայրերը, սովորաբար, կոչում էին կամ իրենց անուններով (օրինակ, Մենուախիսիլի, Արգիշտիխիսիլի, Ռուսախիսիլի), կամ աստվածների անուններով (օրինակ, «Խալդի աստծու քաղաք», Թեյշեբախի, «Ուա աստծու քաղաք»): Aludiri տեղանվան –dir- բաղադրիչը հայերեն *դիր* (որից ունենք՝ *դիրք, դնել*) բառն է «շինել, կառուցել» իմաստով. հմմտ. *որմնադիր* և բարբառային *պատ դնել* «պատ շինել», *դեզ դնել* «խոտի դեզ շինել»:¹¹⁷ «Դիր կազմված է *դի արմատից՝ -ր մասնիկով. հմմտ. լու, լուր, լի, լիր, տալ, տուր», իսկ *դի<հ.-ե. *dhe- «դնել», որից են նաև հին հնդկ., dhā «դնել», լատին. con-do «հիմնել, հաստատել», ռուս. *геять* «անել, գործել» և այլն:¹¹⁸ *Aludir(i) տեղանվան կազմության տեսանկյունից. հմմտ. *Չորադիր*:

Աղու հիմքի ուրարտական դարաշրջանում գործածական լինելու մասին է խոսում նաև Ասորեստանի թագավոր Սարգոն II-ի կողմից Վանա լճի ավազանում հիշատակված Aluarša<Alu-Arša տեղանունը,¹¹⁹ որի երկրորդ բաղադրիչը, ըստ Ն. Հարությունյանի, կապ ունի ուրարտական Araša աստվածության անվան և հայերեն *Արածել*

¹⁰⁸ ԲԲ, հ. II, էջ 78:

¹⁰⁹ ԲԲ, հ. I, էջ 436:

¹¹⁰ ԲԲ, հ. I, էջ 435; ԱԲ, հ. I, էջ 558:

¹¹¹ ԲԲ, հ. I, էջ 437:

¹¹² ՏԲ, հ. I, էջ 864, 865:

¹¹³ ՀԼՊԸ, հ. II, էջ 89-90:

¹¹⁴ ՆՀԲ, հ. I, էջ 42:

¹¹⁵ Խ ո թ է ն ա ջ ի, Բ, ք:

¹¹⁶ Н. А р у т ю н я н, Топонимика Урарту, стр. 23–24.

¹¹⁷ ԱԲ, հ. I, էջ 675:

¹¹⁸ Նույնը:

¹¹⁹ Н. А р у т ю н я н, Биайнили (Урарту), Ер., 1970, стр. 305–306.

բառի հետ: ¹²⁰ Որ տեղանվան առաջին բաղադրիչը՝ *Աւ-ն*, նույն *Աղու-ն* է, մեր մեջ կասկած չի հարուցում, իսկ երկրորդ բաղադրիչի՝ *arša-ի* համար կարելի է ենթադրել, որ գործ ունենք *արտ* բառի առավել հին տարբերակի հետ: Հնդեվրոպական **ag'ro-* նախածկից սերած *արտ* բառի վերաբերյալ Հ. Աճառյանը գրում է. «Հնի...*ag'ro-* տվել է հայերենում նախ **ածր-*, տեղափոխությամբ **արծ* և հետո *ծ-տ* ձայների փոխանակությամբ *արտ*»:¹²¹ Իսկ *ածր* հմմտ. *ածեր* «նորատունկ այգի»¹²² արմատակից բառը: *Aluarša* տեղանվան տարբերակներն են Սյունիքի Ծղուկ և Հաբանդ գավառների *Աղուերծ*//*Աղուերծ* և *Ըղուերծ*//*Ըղուերծ* տեղանունները,¹²³ որովհետև *-arša/-երծ* զույգում առկա է հայերենին բնորոշ մի օրինաչափություն՝ *-ր-* ից առաջ *ա/ե* համապատասխանությունը. հմմտ. *արագ*//*երագ*, *արագագ*//*երագագ*, *առասան*//*երասան(ակ)* և այլն:¹²⁴ *Աղուերծ*//*Ըղուերծ* անունը կրած գյուղերից ուշադրության է արժանի հատկապես Ծղուկ գավառինը, որովհետև «Ծղուկ գավառը կոչվել է նաև *Միւնիք* կամ *Միսական* նեղ իմաստով»,¹²⁵ իսկ նրա կենտրոնը Միւնիք (այժմ՝ Միսիան) կոչված ավանն էր:¹²⁶ Եթե բերված տեղանուններից վերջինները առնչվում են Միսակ Նահապետին և նրա անձնանվանը, ապա առաջինը՝ *Աղուերծ-ը* (**Աղու-երծ*) ուղղակի կապի մեջ է նրա *Աղու* մականվան հետ:

Սեր պատմահայրը Միսակի *Աղու* մականունը տեսնելով *Աղուանք* երկրանվան հիմքում կարծես փաստում է, որ Միսակ նահապետի մականունը ունեցել է նաև **Աղուան* տարբերակը. *Աղուան* <**Աղու-ան*, որտեղ *-ան-* ը անձնանվանակերտ վերջածանցն է: Այսպիսի **Աղուան* –ի երբեմնի գոյությունը ապացուցվում է Աղվան// Աղուան անձնանվան միջոցով՝ *Aluani* տեսքով վկայված դեռևս ուրարտական դարաշրջանում:¹²⁷ Բնականաբար, վերջինս ծագումնաբանական որևէ կապ չի կարող ունենալ անդրկուրյան շրջանի հին բնակիչների *աղուան(ք)* ցեղանվան և դրանց երկրի *Աղուանք* անվան հետ: Վերջիններս հայացած ձևերն են հունա-հռոմեական աղբյուրներում *alban-, Albania* տեսքով վկայված անունների: Նման ձևափոխություններ հաճախ են պատահում ցեղանունների և երկրանունների մի լեզվից մյուսին անցնելու ժամանակ: Որպես օրինակ կարելի է բերել մեր մյուս հարևանի երկրանունը: Վրացիների անվան պարսկերեն *գուրջ* (ի) ձևից են ծագում ռուսերեն *Грузия* (փոխանակ՝ **Гурзия*) և անգլերեն *Georgia* (փոխանակ՝ **Gorgia, *Goorgia*) «Վրաստան» երկրանունները: Գրանցից առաջինը ձևափոխվել է ռուսերեն *грус* «բեռ», իսկ երկրորդը՝ Սուրբ Գևորգի *George* անվան ազդեցությամբ (նույնպիսի ձևափոխության առկա է նաև եվրոպական մյուս լեզուներում):

Այսպիսով, բերված տեղանունների և մյուս հատուկ անունների ստուգաբանությունները ևս ցույց են տալիս, որ ինչպես աստվածաշնչային Նոյ նահապետի, այնպես էլ Հայկազն Միսակի և նրա զարմերի շուրջ հյուսված ավանդությունների հենքը եղել է արաքսամերձ շրջանների (Արարատյան դաշտով, Նախիջևանի երկրամասով, հարավային Սյունիքով և հարավային Արցախով) այգեգործության, մասնավորապես խաղողագործություն-գինեգործություն, վաղնջական օջախներ լինելու պատմական իրողությունը: Ուշագրավ է, որ եթե Փոքր Արարատի ժողովրդական *Միս* անունը առնչվում է Միսակ նահապետի անվանը, ապա հայկական հին ավանդությունները Մեծ Արարատի *Մասիս* անունը բխեցրել են Միսակի պապ Ամասիայի, իսկ նրա լանջին գտնված Փառախտ և Յոլակերտ բնակավայրերի անունները՝ վերջինիս որդիների անուններից:¹²⁸ Թվում է թե խաղողի որթի ծագումը Մասիս (Արարատ) լեռանն առնչվող հայկա-

¹²⁰ Н. А р у т ю н я н, *նշվ. աշխ.*, էջ 356-357:

¹²¹ ԱԲ, հ. I, էջ 337:

¹²² Նույն տեղում, էջ 102:

¹²³ Մտ. Սյունիցի, էջ 196, 371, 375; ՏԲ, հ. I, էջ 197:

¹²⁴ ԱԲ, հ. II, էջ 33, 35, 38:

¹²⁵ Մ. Երեմյան, *նշվ. աշխ.*, էջ 56.

¹²⁶ Նույն տեղում, էջ 80:

¹²⁷ Д. С а р к и с я н, *О некоторых документах страны Аза, связанных с социальными отношениями в Урарту*, ЛՀԳ, թիվ 3, 1988, էջ 79:

¹²⁸ Խրեմյան, Ա, ժր:

կան ավանդությունների հնագույն օրինակները պատմվելիս են եղել Ամասիայի և Երազարմերի՝ մանավանդ Միսակի, մասին:

ИСТОРИЧЕСКАЯ ОСНОВА АРМЯНСКИХ ПРЕДАНИЙ О ПАТРИАРХАХ НОЕ И СИСАКЕ

____ Резюме _____

____ С. Петросян _____

По сообщению Мовсеса Хоренаци (I,12; II, 8), родоначальником нахарарского рода Сюни//Сисакан и эпонимом древнеармянской области Сюник //Сисакан является Сисак—потомок этнарха армян Айка. Имя Сисака идентично со словом *сисак* (սիսակ) *вид виноградной лозы*, а его прозвище Алу (Ալու), по нашему мнению, происходит из и.-е. корня **al-расти, растить, питать*. *Растительные* этимологии имеют также имена врата Сисака Армая (Հիսրայի) и сисаканских патриархов Цлука (Շղուկ) и Балака (Բալակ). Последние, по Степаносу Орбеляну, являются эпонимами одноименных районов Сюника, т.е. Цлука (Շղուկ, Շղուկը, в урартских надписях suluqu) и Балка (Բալքը, Բալքը աշխարհ). Эти антропонимы и топонимы также индоевропейского происхождения.

В армянских преданиях о библейском патриархе Ное говорится, что после потопа он начал возделывать землю и посадил первый виноградник именно в Армении. Эти предания, вместе с этимологией имен вышеупомянутых армянских патриархов и ряда местных топонимов, утверждают тот исторический факт, что Армения, в частности области Айрарат и Сюник //Сисакан, является одним из очагов формирования садоводства и, в особенности, виноградарства и виноделия.